

KUR'AN NÜZÛLÜNÜN MEKKE DÖNEMİ

SEMPOZYUM

29 Haziran - 01 Temmuz 2012 ÇORUM

Editör

Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ

Editör Yardımcıları

Arş. Gör. Ömer DİNÇ

Arş. Gör. Fatma PEHLİVAN

ÇORUM BELEDİYESİ KÜLTÜR YAYINLARI

ÇORUM 2013

TEFSİRDE BİR YÖNTEM ESASI OLARAK KUR'AN KRONOLOJİSİ MESELESİ

Doç. Dr. Selim TÜRCAN*

Tebliğimiz, son dönemde gündeme gelen kronolojik tefsir yönteminin tutarlılığı meselesini değerlendirecektir. Hem sempozyum başlığımızın tefsir ile tarih arasındaki ilişkiye dair olması, hem de Kur'an kronolojisine ilişkin literatürün Mekke dönemi üzerinde fazlaca durması, bizi böyle bir tebliğ sunmaya yönlendirmiş oldu. Tarihin Kur'an'ı anlamada temel bir zemin kabul edilmesi, son dönemde sorgulamadan kabul ettiğimiz meselelerden biri olmuştur. Buna bağlı olarak kronolojinin tarihin en temel unsuru olması hasebiyle Kur'an kronolojisinin tefsirde bir yöntem esası haline gelmesi, hem oldukça popüler hem kolayca doğrulanabilecek bir tez olmuştur. Çoğu kez tarihî arka planını aydınlattığımız her ayet grubunun nihaî anlamını yakaladığımız zehabına kapılız olduk.** Acaba

* Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. E-mail: s-turcan@hotmail.com.

** Müzakereci, oldukça ilgi çekici biçimde bu cümlemize yüklenerek sözlerine başlamış; bize göre vahim bir tespit hatası ile işe koyulmuştur. O, maalesef savlarını kaba ve sorgulanmamış tespitler üzerine bina edeceğini ele verdiği bu eleştirisinde, rivayet tefsirlerinin sırf tarih bilgisine dayalı biçimde geliştiğini söylemiştir. Hâlbuki bir bilginin tarih bilgisi mi yoksa başka tür bilgi mi olduğuna karar verilirken o bilginin sırf geçmişten tevarüs edilmesi özelliği ile yetinmenin eksik kalacağı kesindir. Bizzat o bilgiyi üretenlerin niyeti ve beklentisi de bu tanımlamaya dâhil edilmelidir. Müzakereci, gelenekteki “nakil” ya da “eser” kelimelerinin kavramsal içeriği ile “tarihî bilgi” arasındaki mahiyet farkını ya bilmemekte ya da en hafif tabiriyle önemsememektedir. Hâlbuki müzakereci kendine şu basit soruları sorsa idi, ikisi arasındaki farkı net biçimde görebilirdi. Bir rivayet tefsircisi (özellikle ehl-i hadis olanları dikkate alırsak) kendisine herhangi bir rivayetin ulaşmadığı bir ayet hakkında herhangi bir tarih araştırma metodunu kullanarak bilgi keşfine veya üretimine gider mi? Yoksa susar, vahiyle irtibatlı olduğu için sadece teslim olunması gerektiğini düşündüğü rivayet bilgisini mi bekler? “Nakil” dediğimiz şey bu vasfını bidayetinde vahiy/vahiy kalıntısı olduğu için mi kazanmıştır yoksa sırf tarihî amaçlarla nakledildiği için mi? İki rivayet çelişinceye kadar râvinin yanılmış olabileceği, öyle algılamış olabileceği akla getirilir mi yoksa sadece ulaşan bilgiye teslim mi olunur? Râvinin algı düzeyi mi daha önemlidir, dini diyaneti mi? “Güven” unsuru daha çok bilgi de mi aranır yoksa nakleden kişilerde mi? Hatta kimi rivayet tefsirleri birbirine zıt fikirleri naklederken neyi düşünmüşlerdir, daha çok tarihî malzemenin zayı olmamasını mı, yoksa eskilere denk dinî bir otorite olmadıkları için anlama ve tercih cüretini gösteremeyeceklerini mi? Modern tarih araştırma yöntemleri reye ve içtihadı mı daha yakındır, yoksa rivayetçi mantığa mı? Metin tenkidci müfessirlerin başvurduğu bir yöntem midir yoksa rivayetçi müfessirlerin mi? Bütün bu soruların işaret ettiği zihniyet farkını görmediği için müzakereci, tefsir rivayet malzemesini bir tarihçi gözüyle değerlendiren çağdaş araştırmacı ile bizzat rivayet müfessirini birbirine karıştırmış olmaktadır. Dolayısıyla tefsirin bidayetini de tarihe dayalı bir faaliyet olarak nitelemişti. Modern tefsir tarihçisi, rivayet tefsirlerini kendine malzeme sağlayan kaynaklar olarak görebilir. Hatta o, en temel malzemenin rivayet tefsirlerinde bulunduğunu da söyleyebilir. Ama o, bu malzemeyi dinî anlamda bağlayıcı ve içerdiği malumat nedeniyle sorgulanamaz telakki etmez. Fakat bir rivayet tefsircisi kendisini gerekli nakil şartlarını yerine getiren malzemeye

bu düşünceye ilişkin yeterli sorgulama yapmış bulunmakta mıyız? İşte biz bu tebliğde, tefsirde kronolojik yaklaşımın teorik olarak eleştirilebileceği eksik yönleri bir miktar öne çıkararak tartışmaya mütevazı bir katkı sağlamayı ummaktayız.

Kur'an'ın nüzûl kronolojisine ilişkin modern çalışmaların öncelikle ve daha çok batıda gündeme geldiğini söylemek yanlış olmasa gerekir.¹ Elbette bunun üzerinde önemle durulması gereken bazı sebepleri vardır. Her şeyden önce müslüman olmayan batılı araştırmacılar İslam dinine ilişkin araştırmalarında bir inanç bağı ile hareket etmedikleri için İslam dinine ait meselelerde ilahî müdahalenin etkin olduğu bir vahiy sürecinden daha çok insanî yapıp etmelerin oluşturduğu bir süreçle yüz yüze olduklarını kabul etmişlerdir. Hatta erken dönem batılı çalışmaların bunu bir kabulden öte "var olanın kendisi" muamelesiyle tartışmadıklarını bile söyleyebiliriz. Elbette böyle bir varsayımın olduğu yerde subjektif değerlendirmelere yahut batılıların kendi din perspektiflerine göre tanımlayan, kategorize eden bakışları etkin olmuş, en azından azımsanamayacak oranda kendini göstermiştir. Böyle bir yaklaşım biçiminde hem Kur'an hem de İslam'ın siyasal ve sosyal başarısı için tek bir etkin failin öne çıkarıldığını görmekteyiz. O da Hz. Peygamber'in kendisi olmaktadır.

Dikkat edilirse insanî yapıp etmelerin konu olduğu yerde tarihe ait bir alanda konuşuluyor demektir. O zamanda süreç içerisinde etkileşimin olduğu, anlık tavır alışların bulunduğu ya da eğer giderek gelişen bir çizgi varsa ustaca uygulanan bir projeden, becerikli insanî bir otoritenin siyasetinin, stratejisinin ve belki dehasının bulunduğu bir süreçten söz ediliyordur. Öte yandan olayların gelişiminde etkin olan tek bir fail olsa da tek etken o değildir, tarihe ait bütün aktörlerin aynı atmosferde etkileşimi ve birbirleriyle mücadelesi söz konusudur. Fail, onları hesaba katmak durumundadır. Sürecin farklı aşamaları, bu aşamaları yansıtan sözler, fiiller ve davranışlar söz konusudur. İşte batılıların bakışında Kur'an, tüm bu aşamaları yansıtan ve çoğu kez Hz. Peygamber'in tepkilerinden, düşüncelerinden teşekkül etmiş sözler yığını olarak karşımıza çıkar. Yani böylesi bir bakışta Kur'an Hz. Muhammed'in ürünüdür ve aynı zamanda onunla ilgili her

teslim olmak zorunda hisseder, en fazla rivayetler arasında tercihte bulunur ki Taberî örneğinde olduğu gibi tefsirde rivayet yöntemini benimseyen biri için bu oldukça ilerici bir tutum sayılır. Tefsirin Kur'an'ın nüzûl tarihini aydınlatma işini aşan bir faaliyet olduğunu ise tebliğimizizin ilerleyen satırları zaten gösterecektir. Ayrıca diğer dipnotlara da bakılabilir.

- 1 Bu konuda son zamanlarda bir doktora tezi yapılmıştır. Batılı araştırmacılardan kronoloji çalışmaları yapanlar şunlardır: Gustav Weil (1808-1889), Theodor Nöldeke (1836-1930), John Medows Rodwell (1808-1900), Régis Blachère (1900-1973), Sir William Muir 81879-1931), Hartwing Hirschfeld 81854-1954), Richard Bell (1876-1952), William Montgomery Watt (1909-2006), John Wansbrough (1928-2002), Neal Robinson, Angelika Neuwirth, Tilman Nagel, Stefan Wild, Issa J. Baullata. Bk. Esra Gözeler, *Kur'an ayetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'an'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım -Hicrî 1 (Rebî'u'l-Evvel)-4 (Rebî'u'l-Evvel) Periyodu Özelinde-*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış doktora tezi, düzeltilmiş metin), Ankara 2009, ss. 26 vd.

şeyin en sağlam kanıtıdır. O yüzden de söz konusu gelişim çizgisini yani tarihi süreci kavramamızda olayların kronolojisini yansıtacak şekilde Kur'an pasajlarının kronolojisini bilmek hayati önemi haizdir.² Bu çerçevede özellikle Gustav Weil'i zikredebiliriz. Onun ardından sırasıyla yaptıkları biyografi çalışmalarıyla Aloys Sprenger, William Muir gelmektedir. Muir ve bir başka araştırmacı olan Grimme'nin Hz. Peygamber'in biyografisi üzerinden yaptıkları nüzül kronolojisi tetkikleri Hz. Peygamber'in biyografisini merkeze alan çalışmalara dair en klasik örnekleri teşkil ettiğini söyleyebiliriz.³

Sonraki aşamada batılı çalışmalarda nüzül kronolojisinin ele alındığı çalışmaların Hz. Peygamber'in hayatından ziyade giderek Kur'an'ın bizzat muhtevasını ve metinleşme sürecinin kendisini merkeze alan bir çizgiye kaydığını söyleyebiliriz. Yani daha önceden nüzül kronolojisi, Hz. Peygamber'in hayatını aydınlatacak tarihi kanıtların elverişli hale getirilmesi bağlamında ikinci dereceden önemli iken, giderek Kur'an'ın nüzül kronolojisi daha önemli ve müstakil bir konu olma-ya başlamıştır. Böylece Kur'an'ın metinleşme tarihinin incelenmesi bağlamının daha öne çıkmaya başladığını söyleyebiliriz. Yine Muir'in yaptığı *The Coran, Its Composition and Teaching; and the Testimony It Bears to the Holy Scriptures*⁴ (London, 1878) adlı ikinci bir çalışmanın başlığına bu durumun yansıdığına tanık olmaktayız. Bu bağlamda en dikkat çekici çalışmanın Theodor Nöldeke'nin *Geschichte des Qorans (Kur'an Tarihi)*⁵ olduğunu söyleyebiliriz. Devamında Hartwing Hirschfeld'in bizzat nüzül sürecini iyice merkeze yerleştiren ve giderek daha teknik ve karmaşık bir çalışma yöntemi belirlediğini gözlemlemekteyiz. Yine Blachéré'in Kur'an tercümesindeki⁶ gayretleri, Bell'in *Introduction to The Qur'an* adlı çalışmasında Kur'an pasajlarını tarihlendirmeye varan daha teferruatlı tahlilleri ve ileri sürdüğü teori dikkatleri çekmiştir. Bir sonraki aşama olarak Richard Bell'in Kur'an'a Giriş adlı çalışmasını düzenleyen Montgomery Watt batılı gayri müslim bir araştırmacının Kur'an'ın yazarının kim olduğu mesele-

2 Benzer ama daha sert bir değerlendirme için bk. İsmail Albayrak "Kur'an Ayetlerinin Tertibi Hakkında Oryantalist Söylem", *Marife*, yıl: 2, sayı: 3, kış 2002, s. 157.

3 Aloys Sprenger, *The Life of Mohammad from Original Sources*, Allahabad 1851; Sir William Muir, *The Life of Mohamet*, London 1861, ss. xiii, xiv vd.; Hubert Grimme, *Mohammed*, Münster 1894. Bu konuda toplu bilgi ve değerlendirmeler için bk. W. Montgomery Watt, *Kur'an'a Giriş*, çev: Süleyman Kalkan, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1998, s. 130 vd., 195 vd.

4 Bu çalışmanın içeriğine bakıldığında birinci bölümde Kur'an'ın Hz. Peygamber'in biyografisine dayalı olarak açıklanacağını ileri sürüldüğü birinci kısmın ardından Kur'an'ın toplanıp bir araya getirilmesine ve süre kronolojisine dair bir başka kısım gelir. Sonra da ikinci bölümde Kur'an'ın Eski Ahide şahitliğinden ve Mekke'de ve Medine'de inen Kur'an pasajlarından bahsedilir. Bk. Sir William Muir, *The Coran, Its Composition and Teaching; and the Testimony It Bears to the Holy Scriptures*, London 1878, ss. 5, 6.

5 Theodor Nöldeke'nin *Geschichte des Qorans* (F. Schwally'ın genişlettiği ikinci basım, Leipzig 1909'dan ofset baskı), Almanya 1961, ss. xi, xii.

6 Régis Blachéré, *Le Coran (al-Qur'an)*, Maisonneuve et Larose, Paris 1966, ss. 11-23.

siyle ilgilenmek yerine bu konuda Kur'an dilinin hakikati konusunda nötr bir dili tercih etmesini önermiştir. Buradan hareketle Kur'an kronoloji meselesinde batının geldiği en son ve iyi niyet atfedebileceğimiz perspektif şöyledir: Kur'an sûre ya da pasajlarının tarihlendirilmesi meselesi Kur'an'ın kaynağı problemiyle ille de ilişkili kılınmak zorunda değildir. Zaten Müslümanlar da Kur'an'ın belli bir tarih içinde olaylar üzerine indiğini kabul etmektedir. Öte yandan Watt'ın bu yaklaşımını da bir propaganda biçimi olarak görüp kasıtlı bulan şüpheci Müslümanların var olduğunu hatırlamakta da fayda vardır.⁷ Yine de son dönemde batıda kronoloji meselesine dair daha akademik bir bakış açısı geliştirilmeye çalışıldığını söylemek yanlış olmaz.⁸

Batılı çalışmaları Kur'an sûre ve pasajlarını tarihlendirirken kronolojiye esas kabul ettikleri özelliklere göre sıralamak da mümkündür. Bunlardan bir kısmı Kur'an sûrelerinin içerdiği ayet ya da pasajların üslubundan hareket etmektedir. Mesela Nöldeke, Kur'an üslubunun Mekkî sûrelerden Medenî sûrelere doğru ilerledikçe kısa ve şiirsel bir üsluptan uzun ayetli nesir üslubuna geçişini esas alır. Mekkî sûreler de aynı esasa dayalı olarak üç döneme ayrılmıştır. Onun bölünmesi üsluba fazla yaslandığı için Bell tarafından eleştirilmiştir.⁹ Kur'an muhtevasını ve sûrelerin içerdiği öğretileri esas alarak tarihlendirenler olmuştur. Mesela Hubert Grimme'nin böyle davrandığını görmekteyiz.¹⁰

Ayrıca kronolojiye esas kabul ettikleri Kur'an metin birimi açısından da batılı çalışmaların farklılık arz ettiğini görmekteyiz. Batılılar da genelde sûre tertibi üzerinde çalışmışlardır. Sadece bazıları Kur'an sûrelerini oluşturan ve bir kerede gelen Kur'an pasajlarını esas almış, bunları tespit etmeye ve tarihlendirmeye çalışmıştır. Mesela sadece birkaç sûre özelinde pasajları dikkate alan Muir ve Blachéré zikredilebilir. Ama Richard Bell'in pasaj düzeyinde çalışmalar yaptığını ve keza Hartwing Hirschfeld'in de içeriğe göre hareket ettiğini ve sûreleri değil pasajları dikkate aldığını görmekteyiz.¹¹

Batıdaki çağdaş Kur'an çalışmalarının belli başlılarındaki nüzûl kronolojisi yaklaşımları, gerek niyet gerekse yaklaşım biçimi olarak genel hatlarıyla takdim edilmiş oldu. Batılılar Kur'an kronolojisini gerek Hz. Peygamber'in yapıp etmelerini ve hayatını okumanın bir yolu olarak değerlendirsinler gerekse Kur'an'ın metinleşme tarihinin açığa çıkarılmasında değerli bulsunlar fark etmez; onlar

7 Recep Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 2002, ss. 171 vd.

8 Bu konuda bk. Esra Gözeler ve Diğerleri, "Corpus Koranicum Projesi: Kur'an'ı Geç Antik Döneme Ait Bir Metin Olarak Okumak", *AÜİFD*, 53:2 (2012), ss. 219-252.

9 Watt, *Kur'an'a Giriş*, ss.131, 132

10 Watt, *Kur'an'a Giriş*, s. 133.

11 Hartwing Hirschfeld, *New Researches into the Composition and Exegesis of the Qoran*, Royal Asiatic Society, London 1902, ss. 143 vd.; Watt, *Kur'an'a Giriş*, s. 133.

temel tarihî bir perspektifte kalmayı tercih etmişlerdir. Bunu yaparlarken sergiledikleri subjektif tutumları ayrı bir konu olarak değerlendirmek herhalde daha doğru olacaktır. Peki, Müslümanlar Kur'an'ın nüzûl kronolojisini tespit etmeye yönelik çalışmalar yapmış mıdır? Eğer yaptılarsa niyet ve yaklaşım biçim bakımından yapılan çalışmaların durumu nedir, temelde tarihî diyebileceğimiz bir perspektif var mıdır, bu çalışmalara nasıl yansımıştır?

Müslümanların nüzûl kronolojisiyle erken dönemlerden itibaren ilgilendiğini, ne var ki bunun merkezî bir konu olarak ve kendi başına ele alınmadığını söyleyebiliriz. Hatta son dönemdeki istisnai çalışmalar dışında sadece nüzûl kronolojisine eğilen çalışma bulmak zordur.

Evvela siyer çalışmalarında mesela İbn İshâk, el-Vâkıdî ve İbn Hişâm'ın gibi erken tarihçilerin çalışmalarında ve et-Taberî ve İbn Kesîr gibi sonrakilerin çalışmalarında konuların arasında ve müstakil olarak ayet gruplarına değinildiğini ve dolaylı olarak ayetlerin nüzûl kronolojisine dair bilgi verilmiş olduğunu gözlemlemekteyiz. Fakat bu durum siyer çerçevesiyle sınırlı olup Kur'an metninin gerek sûre bazında, gerekse sûreleri oluşturan vahiy bölümleri (pasajlar) ve ayetler çerçevesinde bütününe yönelik sistemli veriler içerdiğini söyleyemeyiz. Kaldı ki siyer geleneğinin verilerinin Kur'an'ın tefsir edilmesinde o kadar müracaat edilen bir kaynak olmadığı görülmektedir. Belki fıkıh geleneğinde siyer bilgileri tefsire göre daha etkili bir kaynak olarak telakki edilmiştir. Siyer geleneğinde ayetlere başvuru tarzı doğal olarak dönemin tarih anlayışına uygun biçimdedir. Belli ki ayetlere veya ayet gruplarına tarihî bir delil muamelesi yapılmış olsa bile, doğrudan bir otoriteye müracaat etme ve onu şahit getirme şeklinde bir delillendirilmedir. Yani siyercilerin bile Kur'an ayetlerine ve kronolojisine sanki mecbur uyulacak normlar olarak baktığını söyleyebiliriz. Delillerle ilgili hemen hiçbir problematik yön söz konusu değildir. Siyer geleneğinde ayetleri şahit getirme meselesi, modern tarih araştırmacısının veriyi bilgi çıkarımına elverişli bir kanıt haline getiren işlemlerden uzakta bir faaliyettir. Siyer kitaplarındaki bilgiler daha çok Kur'an kronolojisi ile ilgilenenlere ancak malzeme sağlayacak mahiyettedir. Dolayısıyla modern bir tarihçi açısından siyer geleneğindeki bilgiler genel hatlarıyla ancak ham ve işlenmesi gereken veriler olarak değerlendirilebilir.

Tefsir geleneğinde ise Kur'an kronolojisi meselesine Kur'an tarihindeki rivayetlerden başlamak doğru olacaktır. Şia kaynaklarının önem attığı bir rivayete göre Hz. Ali'nin kendi cem ettiği Mushafın sûrelerin nüzûl kronolojisine göre olduğu ve bu Mushaf'ın bir sûre korunabildiği söylenir.¹² Öte yandan Hz. Ali'den başka İbn Abbas'a ve Câfer es-Sâdık'a da böyle kronolojik Mushaf'lar nispet

12 Muhammed b. İshâk en-Nedîm (ö. 385 H), *el-Fihrist fi ahbâri'l-'ulemâi'l-musannifîn mine'l-kudemâi ve'l-muhaddisîn ve esmâi kütübihim*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1415/1994, s. 45, 46; Ebû Abdillâh ez-Zencânî, *Târîhu'l-Kur'an*, Muessesetu'l-e'lemî, Beyrut 1388/1969, s. 69.

edilmiştir.¹³ Ayrıca Hz. Osman'a ve başkalarına nispet edilen kronolojik Mushaf'lar ve bunlara ilişkin tablolar çeşitli kaynaklarda mevcuttur. Fakat tartışılan Mushaf Hz. Ali'ninkidir. Şia'nın böyle nüzûl kronolojisine göre yazılmış Mushaf iddiasını değerlendiren Katâde, Kur'an'ın nüzûl sırasına göre tertibi konusunda insanlar ve cinler bir araya gelse de bunu yapamazlar diye cevap verirken,* İbn Sîrîn'in Hz. Ali'nin mushafında nâsîh mensûhun yazdığına dair bir haber duyduğunu, araştırmasına rağmen bu kitaba ulaşamadığını söyler.¹⁴ Bu rivayetleri değerlendirirken Hz. Ali'nin icma' edilmiş resmi Mushaf'la ilgili onaylayıcı ifadelerini de dikkate alırsak ya Hz. Ali'nin kronolojik bir Mushaf'ı hiç olmamıştır ya da olduysa bile bu yakılan Mushaf'lar içindedir veya resmî cem ve çoğaltma süreci ardından önemini kaybetmiş olduğu çok açıktır.¹⁵ Onun Mushafının kenarında nâsîh mensûh ayetlerin yazılı bulunduğu rivayeti gerçeğe daha yakın durmaktadır. Şimdi söyleyeceklerimiz bu tezi doğrulayacak mahiyettedir.

Aslında İslamî ilimler geleneğinde en başından beri Kur'an ayetlerinin kronolojisini bilmeye en çok ihtiyaç hissettiren konu nesh olmuştur. Nâsîh ve mensûhun birbirinden ayrılabilmesi için ayetlerin hangisinin önce hangisinin sonra indiğini bilmek gerekmektedir.¹⁶ Bu noktada nesh kitaplarında Hz. Ali'ye yapılan atıfları

13 Muhammed b. Abdilkerîmeş-Şehristânî (ö. 548 H.), *Tefsîru's-Şehristânî el-müsemmâ Meîâtîhu'l-esrâr ve mesâbîhu'l-ibrâr*, tahk.: Muhammed Ali Âzerşeb, Merkezu'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtîli't-türâsî'l-mahtut, Tahran 1386 H., c. I, ss. 13, 14, 16 vd.; ez-Zencânî, *Târîhu'l-Kur'an*, ss. 49-78. Hz. Osman'ın kendine ait mushafta da sûre kronolojisi esas alınmıştır. Bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 2009, s. 86 vd.

* Müzakereci tebliğimizi eleştirirken buradaki ifadeyi yanlış okuduğumuzu öne sürerek Katâde'nin ifadelerinin ancak Mushaf kronolojisine ilişkin tarihî bilginin elimizde bulunmamasından kaynaklanan bir hayıflanma anlamına gelebileceğini söylemiştir. Müzakerecinin sergilediği bu okuma, söz konusu rivayetin bağlamı dikkate alınırca görülecektir ki tarihî bilginin bağlamından koparılıp nasıl tahrif edilebileceğine dair tam bir örnek teşkil eder. Zira bağlam, Katâde'nin bunu, şia iddialarına karşı bir cevap verme duygusu ile söylediğini açıkça hissettirmektedir. Katâde'nin cevap verirken kendi elini zayıflatacak bir ifade kullanmış olması nasıl düşünülmür? Maalesef bu durum, müzakerecinin eleştirisini hazırlarken kaynaklara gitmekten çok kendi peşin kabullerinden hareket etmeyi tercih ettiğini göstermektedir.

14 Bk. Celâluddîn es-Suyûtî (ö. 911 H), *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, Kahramân Yayınları, İstanbul 1398/1978, c. I, s. 77.

15 İbnu'n-Nedîm, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'in vefatı ardından cem' ettiği Mushaf'ın Cafer ailesinde olup en son Ebû Ya'la Hamza el-Hasenî'nin elinde Hz. Ali'nin hattı ile yapıları dökmüş vaziyette gördüğünü ve Hasanoğullarının bunu uzun yıllar tevarüs ettiklerini ifade etmiştir (İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 45, 46). Mustafa Sâdık er-Râfi'î, bu haberin bir yaygın olmayan bir şii haber olduğunu söyler, bk. *İ'câzu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1410/1990 ss., 35, 40). İbn Ebî Dâvûd ise Hz. Ali'nin cem'ini hıfz yoluyla yapılan bir cem' sayar ve söz konusu haberin ravisi el-Eş'as'ı *leyyimu'l-hadis* diye niteler (Bk. İbn Ebî Dâvud es-Sicistânî [ö. 316 H], *Kitâbu'l-mesâhif*, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut 1405/1985, s. 16). Arthur Jeffery'nin Hz. Ali Mushaf'ı ile ilgili yaptığı değerlendirmeler için bk. *The Materials for the History of the Text of the Qur'an The Old Codices*, Leiden 1937, ss. 182 vd.

16 es-Suyûtî, *el-İtkân*, c.II, s. 32, 39, 40.

hatırlamakta fayda vardır. Neredeyse her nesh kitabı, konuya, Hz. Ali'nin nâsih mensûhu bilmek konusundaki hassasiyetini anlatan çok bilinen bir rivayeti zikrederek başlar.¹⁷

Nâsih mensûh çalışmalarının bir kısmında sûrelerin nüzûl sırasına dair bilgiler verilmesi ya da çalışma sonunda ayrı başlıklar açılması da bahsedilen sebep yüzdendir. Ayrıca ulumu'l-Kur'an çerçevesinde nüzûl kronolojisine dair müstakil bahisler açılmış gibi gözükse de buralardaki verilerin nâsih mensûh konusuna raci kılınmak üzere ele alındığı söylenebilir. Bunlar, Mekkî-Medenî, en önce ve en sonra inen ayetler, hadarî-seferî, leylî-neharî, sayfî-şitâî vs. gibi kategoriler çerçevesinde verilen bilgilerden ibarettir.¹⁸ Mesela es-Suyûtî, Mekkî-Medenî ayetler konusuna başlarken neshi bilmenin ve bir görüşe göre de tahsisi bilmenin, Mekkî-Medenî ilminin faydalarından olduğunu söylemiştir.¹⁹ Ayrıca Kadî Ebu Bekr el-Bakillânî el-İntisâr'ında şöyle demiştir: Mekkî Medenî bilgisinde sahabe ve tabiûnun hıfzına müracaat edilir, Mekkî Medenî ilmine dair Hz. Peygamber'den bir şey gelmemiştir. Çünkü o bununla emredilmemişti. Allah bunu ümmete emrettiği farzlardan kılmamıştır. Her ne kadar nâsih mensûhun tarihini bilme anlamında bir kısmını bilmeyi farz kılmış olsa da... Zaten o da Hz. Peygamber'e ait naslar dışında bir yolla bilinebilir.²⁰

Tüm bu sebeplerden dolayı her ne kadar tek tek ayetlerin nüzûl zamanlarına ilişkin olarak bir takım haberler gelmiş olsa da daha çok kaba bir kronoloji bilgisinin yeterli kabul edildiğini, sadece ayetler veya sûreler arasındaki öncelik ve sonralığın bu meseleyi aydınlatmaya yeterli görüldüğünü söyleyebiliriz. Dikkat

17 Hz. Ali mescitte etrafına topladığı insanlara vaaz eden bir adam görür. Ona "Sen nâsihi mensûhtan ayırabiliyor musun?" diye sorar. Adam "Hayır!" cevabını verince, "Hem helak oldun hem de helak ettin!" der. Meselâ bk. İbn Şihab ez-Zühri (ö. 124 H.), *en-Nâsih ve'l-mensûh (Erba'atü kutub fi'n-nâsihve'l-mensûh içinde)*, tahk.: Hâtim Sâlih ed-Damîn, Alemu'l-Kütüb, Beyrut 1409/1908, s. 13; Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Heravî (ö. 224 H.), *en-Nâsih ve'l-mensûh fi'l-Kur'ânî'l-'azîz ve mâ fihi mine'l-ferâidi ve's-sünen*, tahk.: Muhammed b. Sâlih el-Mudeyfir, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, ts., ss. 4 vd.; Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. İsmâil es-Saffâr en-Nahhâs (ö. 338 H.), *Kitâbu'n-nâsihve'l-mensûh fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, yy.,ts., ss. 5 vd.; Ebû Muhammed Ali b. Muhammed b. Sa'id b. Hazm ez-Zâhiri (ö. 456 H.), *en-Nâsihve'l-mensûh fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, tahk.: Abdulğaffâr Süleymân el-Bendârî, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1406, ss. 5, 6; Cemâluddîn Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî (ö. 597 H.), *el-Musaffâ bi ekeffî ehli'r-rusûh min 'ilmi'n-nâsihve'l-mensûh (Erba'atü kutub fi'n-nâsih ve'l-mensûh içinde)*, tahk.: Hâtim Sâlih ed-Damîn, Alemu'l-Kütüb, Beyrut 1409/1908, ss. 12,13.

18 Mesela bk. es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. I, ss. 19 vd.

19 ez-Zerkânî, üç faydadan bahseder, birisi nâsihi mensûhtan ayırmakla ilgilidir, ikincisi vahyin teşri tarihini ve tedriciliğini kavramakla ilgili, üçüncüsü ise Kur'an'ın sağlam bir nakille geldiğini göstermesi ile ilgili faydalardır. Bk. Abdülazim ez-Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübü'l-'Arabî, Beyrut 1415/1995, c. I, s. 161.

20 Suyûtî bunu bir özet olarak sunmuştur (bk. es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 11, 12). Asıl metin ve bağlamı konuyu daha da güçlendirecek şekildedir. Bk. el-Kâdî Ebû Bekr el-Bakillânî (ö. 403 H.), *Kitâbu'l-intisâr li'l-Kur'an*, tahk.: Muhammed 'İsâmü'l-Kudât, Dâru'bnî Hazm, Beyrut 2001, c. I, ss. 236 vd.

edilirse nesh konusu için ihtiyaç duyulan nüzûl zamanı bilgileri uygulamaya yönelik normatif sonuçlara ulaşmada istihdam edilen araçsal değerde bilgiler olarak görülmüştür. Elde edilecek bilginin ancak vasıtasıdır, bizzat birinciden konusu ya da kendisi değildir. Her ne kadar yer yer teferruatlı bilgiler nakledilmiş olsa da Mushaf'ın kronolojisine ilişkin bütüncül bilginin elde bulunmadığı, Katâde'nin ifade ettiği gibi buna kimsenin gücünün yetmeyeceği sanki galip bir görüş olmuştur. Böylece kronolojik bir mushafın en azından icma' konusu olmadığı ve bağlayıcı olamayacağı ifade edilmiş olmaktadır.

Şia geleneğinde kronoloji meselesinin sünnî geleneğe nispetle bir miktar daha önemsendiği söylenebilir. Bunun sebebi az önce bahsettiğimiz gibi Hz. Ali'nin Mushafında takip ettiği tertip olan nüzûl sırasına göre ayetleri sıralama işini ön plana çıkarma gayretidir. Hem geçmişten hem de son dönemden bunun örneklerini bulabiliriz. eş-Şehristânî'nin tefsirinin mukaddimesinde verilen tablo buna örnek teşkil eder. Yine çağımızda meşhur Kur'an tarihçisi ez-Zencânî'nin Kur'an pasajlarına kadar varan tarihlendirme gayretini, hatta Mehdi Bâzergân'ın Kur'an'ın Nüzûl Süreci adlı çalışmasında²¹ ayet gruplarının tarihlendirilmesinde sergilemiş olduğu teferruatlı, istatikselsel çalışma bile, öncelikle hitap ettiği şii çevre dikkate alınrsa bir miktar bu motivasyona irca edilebilir. Ayrıca son dönemde İzzet Derveze gibi sünnî müfessirlerin de Kur'an kronolojisi meselesine önem verdiğini söyleyebiliriz. İzzet Derveze'nin nüzûl kronolojisini esas almasını gerekçelendirirken dayanak olarak Hz. Ali'nin mushafına atıfta bulunması oldukça dikkat çekicidir. Bu durum nüzûl kronolojisini esas alacak bir çalışmanın Müslümanlık tarihinden kendine referans bulma konusunda elinin o kadar da geniş olmadığını göstermektedir. Aslında kronolojinin esas olduğu bir tefsir geleneğinin hiç mevcut olmadığı söylenebilir. Hatta bizzat eş-Şehristânî, kronolojik Mushaf'lara ilişkin bilgileri naklederken bu rivayetlere sadece kendinin vakıf olmadığını, ileri gelen âlimlerin de bu bilgilere muttali olduğunu söylemiştir. Ama o, genelde bu bilgilerde faydanın az olmasından dolayı ve ilgilenecek daha önemli şeyler bulunması nedeniyle zikredilmediğini de ilave etmiştir.²²

Elbette son dönemde gündeme gelen ve gerek şii gerekse sünnî alimlerce yapılan Kur'an'ın nüzûl kronolojisi çalışmalarını sadece Hz. Ali'nin mushafı ile başlayan geleneğe nispet etmek de doğru değildir. Ondandaha çok bu çalışmaların gündeme gelişinde batının her açıdan Müslümanlardan üstün olduğunun fark edilmesi, batı düşüncesini öne çıkaran bir unsur olarak modern tarih algılamasının transfer edilmeye çalışılması, Hz. Peygamber'in biyografisi ve Kur'an kronolojisi konularında batılı oryantalistik çalışmalar cevap verilme gayreti son derecede etkili olmuştur. Buna eşlik edecek şekilde Müslümanların sosyal de-

21 Mehdi Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzûl Süreci*, çev.: Yasin Demirkıran, Melâ Muhammed Feyzulah, Fecr Yaymevi, Ankara 1998.

22 eş-Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbihu'l-ibrâr*, c. I, ss. 17, 18.

ğişim ve Kur'anî hükümleri yaşadığımız çağla uzlaştırma gayretleri gündeme getirmiş; ilahî mesajın tarihüstü özü konularında bir takım fikirler geliştirilmeye başlanmıştır. Ayrıca Kur'an'ın aslında sözlü bir metin olduğu ve olaylara cevaben indiği, anlamada esas alınacak özelliğin bu olduğu; onun yazılı bir metin haline gelişinin arizî bir durum olduğu biçimindeki yeni kavramsallaştırmalar, bunun en teknik ifadesini teşkil etmektedir. Böyle bir durumda elbette söz ve bağlam kadar sözlerin anlaşılmasında onların tarihî sıralılığı yani kronolojisi de önemli olacaktır. Hâsılı, son dönemde gündeme gelen söz konusu ihtiyaç hissi dikkate alındığında Kur'an'ı anlama ve tarih arasında kurulan ilişkinin Kur'an'ı anlama yöntemlerinin esası olmaya başladığını, Kur'an'ın nüzûl kronolojisine dayalı tefsirlerin de aynı atmosferin bir parçası olduğunu söyleyebiliriz. Burada şu hususu netleştirmek isteriz: Kronolojik tefsir yazarlarının kendilerini tarihsel bakış açısı dışında tutmaları söz konusu paralelliği ve aynı atmosferin ürünü olma durumunu nakzetmez. Belirtmek isteriz ki yaptığımız bu ilişkilendirme, bilimsel bir tespit gayretinin ürünü olup ne tarihsellik düşüncesini, ne de kronolojik tefsir yaklaşımını ideolojik bir tavır alışla eleştirmek kastı taşımamaktadır. Bilakis değerlendirmemiz, gelişen fikrî bir atmosferin tasvirine dayanmaktadır. Eskilerin böyle durumları fikrî cereyan olarak isimlendirmelerinde ne kadar haklı olduğunu düşünmeliyiz. Çünkü bir cereyan birilerini kökten etkilerken, diğerlerine bir esinti olarak ulaşabilir. Kimisini çok, kimisini az etkiler, kimisini bir cephesinden diğerini de başka bir cephesinden etkiler.*

- * Müzakereci tarafından kronolojik tefsir çalışmaları ile tarihsellik arasında kurduğumuz ilişki sorgulanmış, zikredilen kronolojik tefsircilerin hangisinin tarihselci olduğu sorusu yöneltilmiştir. Müzakerecinin bu sorgulaması, haberdar olmadığımız için bizi eleştirdiği doktora tezinde bile yanıtlanmaktadır (bk. Gözeler, *Kur'an ayetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'an'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım*, "Yöntem ve Kaynaklar", ss. 34 vd.) Biz haberdar olduğumuz fakat tebliği sunmadan önce ulaşamadığımız için kaynak gösteremediğimiz bu tezin müzakereci tarafından okunduğunu biliyoruz. Dolayısıyla bu ilgiyi ilk defa bizim kurduğumuz havasını vererek yaptığı eleştiride müzakereci haksız bir tutum sergilemiştir. Bu bölümdeki kastımız, elbette tek tek bütün kronolojik tefsir yazarlarının tarihselci olduğu değildir. Hatta gerçekte hiç biri bu fikre kail olmayabilir de. Fakat bu, nesnelci tarih bilinci, toplumsal değişim, Kur'an mesajının çağa uydurulması gibi söylemlerle kendini ifade eden ve giderek yükselen rüzgâr hemen her düşüncüyü az ya da çok etkilemiştir. Kaldı ki böyle bir etkilenmenin bizim tarafımızdan peşinen gayr-ı meşru ilan edilmesi de söz konusu değildir. Biz söz konusu ifadelerimizi bir tespitte yönelik olarak kullanmaktayız. Öte yandan tarihsellik ile Kur'an'ın kronolojik tefsiri arasındaki ilişki, kabulleri değil de fikrî tutarlılığı esas kabul edeceksek birbirinin devamı mahiyetinde (lazım-ı gayr-ı mufârik) iki yaklaşımdır. Fakat Kronolojik tefsir sahibi olarak sayılan müfessirlerin teorik düzlemde biraz ondan biraz bundan alarak bir eklektik yapı oluşturmaları ise zaten tebliğde yer yer işaret ettiğimiz bir husustur. Yani hem kronolojiyi "esas" kabul edip hem de Kur'an'a tarihüstü bir kelam muamelesi yapmaktan bahsetmekteyiz. Kronoloji ile tarihselci bakış arasındaki ilişkinin zorunlu değil de sadece mümkün oluşuna hükmetmek, onları birbirinden ayırmanın mümkün olduğunu düşünmek, eklektik bir Kur'an telakkisini mümkün görüp görmemekle ilgilidir. Evet, böyle telakkiler vakidir, nihaî olarak da bu bir kabul olarak görülüp sorgulama dışı tutulmak istenebilir. Fakat buna, söz konusu müfessirlerin iddialarının aksine olacak şekilde teorik bir tutarsızlık sergilemeleri gözüyle de

Şimdi kronolojik tefsir bağlamında yapılan son dönem çalışmalara bir göz atalım:

Evvela İzzet Derveze'nin *Asru'n-Nebî*²³ ve Sîretu'r-Rasûl adlı siyer çalışmalarından başlamak yerinde olur. O bu çalışmalarında batılı etkiyi en açık yansıtan kişi olarak karşımıza çıkar. Derveze *et-Tefsîru'l-Hadîs*²⁴ adlı sûre kronolojisini dikkate alan çalışmasıyla birikimini tefsire de yansıtmıştır. Molla Hüveys ed-Deyrezûrî, M. Habenneke el-Meydânî de böyle tefsir yazarlardandır. Daha sonra ülkemizde Zeki Duman hocamızın yaptığı Beyânu'l-Hak adlı tefsiri zikredebiliriz. Bu tefsir de sûrelerin kronolojisine göre yapılmış bir çalışmadır. En son dönemde Muhammed Âbid el-Câbirî'nin *Fehmu'l-Kur'âni'l-Hakîm*²⁵ adlı tefsir de siyer merkezli bir tefsir olarak dikkatleri üzerine çekmektedir. Kronolojik tefsir çalışmaları çerçevesinde Mehdi Bâzergan'ın Kur'an'ın Nüzûl Süreci adlı çalışmasının sûre düzeyinde bir tarihlendirmeyi aşip ayet gruplarının nüzûl tarihlerini teferruatlı biçimde tespiti yönelmiş olması nedeniyle ayrıca zikre değer görülmektedir. Bu çalışmanın geleneksel birikimi değerlendirirken istatistik hesaplamalarla vahyin bir matematiğinin bulunduğu varsayımından hareket etmiş olması oldukça ilginçtir. Hatta batılların yaptığı çalışmalardan daha teferruatlıdır ve

bakılabilir. Biz de tebliğimizde kronolojik tefsirin hem teorik tutarlılığını hem de bidayetten beri yerleşik olan tefsir bilinci ile olan tutarlılığını sorgulamaktayız. Buna da her zaman hakkımız vardır. Kronolojik bakışın tefsirde "esas" olarak kabul edilmesi, tarihselci bir bakışı mantıken zorunlu olarak gerektirir. Çünkü vahyin artık tarihin içinde anlaşılmaktan başka bir şansı yoktur. Böyle bir durumda da Kitâb tarihinden bağımsızlaşamamış olacaktır. Dikkat edilirse bu durum, tarihin "yardımcı bir unsur" olmasından farklıdır. Müzakereci bu kavramsallaştırmaları değerlendirmeye alacak dikkati maalesef sergileyememiştir. O, bizim tarihle Kur'an arasında hiçbir ilgi kurulamayacağını söylediğimizi zannetmiş yahut böyle varsayarak hareket etmek kendi hedeflerini gerçekleştirmek adına onun kolayına gelmiştir. Anlattığı hikâyeler, yaptığı alıntılar buna dönüktür. Haddi zatında biz bu tebliğ çerçevesinde, ne tarihselci ne de yaygın söylemiyle gelenekselci bir "müfessir" tutumu sergilemek istiyoruz. Herhangi bir tefsir tarzını savunmak da temel amacımız değildir. Sadece tarih boyu süregelen hâkim tefsir bilincinden hareketle kronolojik tefsir yaklaşımı hakkında bir tutarlılık denetlemesi yapıyoruz. Bunu da açık tarihî verilerden hareketle yapıyoruz. Zira Mushaf merkezli ideolojik çerçeve, bizzat ulûmu'l-Kur'an kitaplarında hiç de dolaylı olmayan ifadelerle yerini almıştır. Müzakerecinin sözüm ona aksi istikamette getirdiği örneklerin değerini bir temsil üzerinden izah edelim. Ankara'dan Çorum'a doğru gitmekte olan bir otobüsün içinde servis yapan bir muavinin servis arabasını Ankara istikametine doğru sürmesi hiçbir zaman Ankara'ya gitmek olarak yorumlanamaz. Bu otobüsün gittiği istikamete karşı bir direnç gösterme anlamına gelmediği gibi, bilakis doğru olanı muavinin sergilediği bu davranışın Çorum'a gitme amacı doğrultusunda bir hizmet olarak algılanmasıdır. Aynı şekilde tefsir geleneğinde kronolojiye ve tarih bilgisine başvurulmuş olması da Mushaflaşma sürecinin aksine bir tutum olarak yorumlanamaz. Böyle bir durumda yanlış değerlendirme, ancak yetersiz ve yüzeysel bir gözlemin neticesi olmaktadır.

- 23 Muhammed İzzet Derveze, *Asru'n-Nebî-Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev.: Mehmet Yolcu, Yöneliş Yay., İstanbul 1995.
- 24 Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs es-suveru'l-murattebehasbenüzûlihî*, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, by., 1381/1962.
- 25 Muhammed 'Âbid el-Câbirî, *Fehmu'l-Kur'âni'l-Hakîm et-tefsîru'l-vâdîhhasbetertîbî'n-nüzûl*, Merkezu Dirâseti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, Beyrut 2006/2008/2009.

bütün Kur'an pasajlarını tarihlendirmektedir. Yine Bâzergan Adım Adım Kur'an Vahyi²⁶ başlıklı dar çalışmasında ilk kitabındaki bilgileri başlangıç seviyesinde de olsa uygulama fırsatı yakalamıştır. Bunu Kur'an kronolojisini pasaj düzeyinde ele alan nadir bir tefsir denemesi olarak görebiliriz.

Kaba biçimde de olsa Müslümanların Kur'an kronolojisine yaklaşımlarının özetini vermiş olduk. Burada dikkatimiz çeken husus, Kur'an'ın nüzül kronolojisine ilişkin çalışmaların tefsir tarihi boyunca son döneme kadar hemen hiç merkezî bir konum elde edememiş olmasıdır. Son dönemde ise batılı araştırmalarının etkisiyle zikredilen çalışmalar çerçevesinde bir miktar farklılaşma yaşandığını kabul etmemiz gerekir. Peki, son dönemi dışarıda tutarak sorarsak acaba Müslümanların kronoloji meselesine tefsirde bir yöntem esası olmak bakımından soğuk bakmalarının sebebi nedir?

İşte bu sorunun cevabı yukarıda anlattıklarımızın işaret ettiği üzere Müslümanların Kur'an'a ilişkin temel kabullerinde yatmaktadır. Bu kabullerin tefsir tarihi boyunca hâkim resmi verdiğini görmekteyiz. Söz konusu kabule ilişkin Kur'an ilimleri çerçevesinde serdedilen açık ifadeler, bunun bilinçli ve ortak bir tercih olduğunu da göstermektedir. Mesela sebab-i nüzül ilmi ile münasebet ilmi arasında yapılan karşılaştırmalar buna örnek olarak verilebilir. Buna göre tarih/zaman unsuru sebab-i nüzûlde şart koşulur. Ayetler arasındaki münasebetler bulma konusunda ise tarihî sıralılık önemli değildir. Münasebet ilminin vurguladığı bağlam elbette Mushaf bağlamıdır. Gerekçesi ise Hz. Peygamber'in ayetlerin tertibinde nüzül tarihlerine göre bir sıralama yapmış olmasıdır.²⁷ İşin ilginç yanı sebab-i nüzül bilgisini Kur'an'ı anlamada ancak faydalı bulan çoğunluk yanında sebab-i nüzûlün sadece bir tarih meselesi olduğunu ve tarihin ise Kur'an'ı anlamada şer'î bir anlamının bulunmadığını söyleyen azınlık bir görüş de vardır. Hatta sebab-i nüzûlü bilmenin faydalı olduğunu savunan çoğunluğun bu ikinci gruba cevap verirken faydanın tarih açısından olmadığını bilakis hükümlerdeki teşri'î hikmeti kavrama konusunda olduğunu söylemeleri de dikkate değer bir veridir. Bu tartışma, sebab-i nüzûl gibi doğrudan tarihî zannettiğimiz bir konuda bile geçmiş zihniyetin farklı bir bakış açısına sahip olduğunu göstermesi bakımından ilginç bir veridir. Aslında çoğunluğun görüşü ve ikinci görüş, bize Müslümanların kahir ekseriyeti söz konusu düşünce istikameti konusunda şu bilgiyi vermektedir: Tarih, Kur'an'ı anlamada en fazla yardımcı olarak istihdam edilebilir, o da nâsihi mensûhtan ayırabilmek için. eş-Şehrîstânî'nin de işaret ettiği gibi, sûre ve ayetlerin nüzül zamanından daha önemli olan şey, üzerinde icma edilmiş olan resmî Mushaf'ın bağlamıdır. Hatta meseleyi bir adım daha ileri götürüp el-Vâhidî (ö. 468 H) gibi sebab-i nüzûlü bilmek Kur'an'ı anlamada zorunluk arz eder diyen

26 Mehdi Bâzergan, *Adım Adım Kur'an Vahyi*, çev.: Yasin Demirkıran, Fecr Yayınevi, Ankara 1999.

27 es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 41.

üçüncü görüş sahiplerinin de meseleye çok da tarihi esas alarak yaklaşmadıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu kesim yukarıdaki ikinci grubun aksine bağlayıcı şerh bilginin sadece nakil olduğunu düşünen, rey karşıtı kişilerdir. Bunları kendi dönemleri için bile “tarihçi” diye nitelemek, ancak basit ve yüzeysel düşünmenin neticesi olabilir. Zira nakle değerini veren şey tarihî olması değil, vahiy ya da vahiy kalıntısı olan ve çoğu kez literal olarak anlaşılacak bir ilim içermesidir. Bunun dışındakiler, insani/beşerî olduğu için zaten ilim değildir. Belki tarihî bakış açısına en uzak bakış işte bu üçüncüsüdür. Elbette böyle rivayetle yetinme tavrındaki müfessirlerin naklettikleri birikimin modern tarihçi tarafından (en azından ham tarihî bir malzeme olarak) değerlendirilemeyeceği anlamına gelmez. Ama bu izahlarımız, rivayetçi bakış ile tarihçi bakışın temel bir farklılık içerdiği anlamına gelir.*

İşte bu yüzden ki Mushaf’ı ve tefsiri birbirinden ayırmak gerektiğini söyleyen İzzet Derveze’nin aksine bütün tefsir edebiyatı tarih boyunca Mushaf merkezli bir okumaya yönelik olmuştur. Hatta tefsir eyleminin büyük bir Mushaf okuma prosedürü olduğunu bile söyleyebiliriz. Tefsirin başlangıçta Mushaf’ın kenarına tutulan notlar şeklinde başlamasının sadece imkânsızlıklarla açıklanmasından öte bir anlamı olsa gerekir. Bu, tefsir ve Kur’an kıraati eylemlerinin aslında tek bir eylemin iki yüzü olduğunu gösterir. Hatta veciz tarzda yazılan tefsirlerde bugün bile benzer bir usûlün devam ettiği ve aynı amacın güdüldüğü söylenebilir. Ayrıca Kur’an ilimleri için fazladan bir tasnif tarzı geliştirilmediğini; bunlarda çoğu kez Mushaf tertibinin esas alındığını söylersek yanılmış olmayız. Hatta (bazı istisnaları olsa da) nüzûl kronolojisine ve tarihe en çok ihtiyaç hisseden nâsih mensuh kitapları ve tarihin kendisi olan sebab-i nüzûl kitapları bile Mushaf tertibine tabi olmuştur. İşin ilginç yanı, değil kronolojik bir tasnifi esas almak, konu merkezli bir yaklaşım bile pek sergilenmemiştir. Bunu Müslümanların tarih boyunca yapı geldiği ve düzeltilmesi gereken bir yanlış olarak görmek ise açık bir hata olacaktır. Çünkü Kur’an ilimlerinin içerdiği tarih ve kronoloji bilgileri, Mushaflaşma sürecine ters istikamette bir direnç oluşturmak için nakledilmemiştir. Bilakis söz konusu bilgiler, tabiri caizse Mushaflaşma sürecinin doğuracağı bir takım komplikasyonların, yanlış anlama vakalarının sadece düzeltilmesini temin edip yola devam edilmesi için vardır. O yüzden de Kur’an ilimlerinin hiç biri sistematik de değildir, bir yöntem esaslı istidadı da taşımaz. Ancak erken dönemle sonraki dönemler arasındaki tenakuzu önleyecek ikaz mahiyetinde bilgi yığınlarıdır.

* Buradaki ifadeler, tebliğimizi düzenlerken müzakerecinin itirazlarına cevap olacak biçimde bir miktar genişletilmiştir. Bize göre müzakereci, sebab-i nüzûl meselesine oldukça naif bir yaklaşım sergilemekte, kendi beklentilerini tefsir tarihine giydirmektedir. Bu konuda yazmış olduğumuz bir makale, geleneksel sebab-i nüzûl yaklaşımını analiz etmekte, tarihçi bakışın zihniyet olarak daha farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Bk. Selim Türkan, “Tefsir Tarihçiliği Bağlamında Klasik Esbab-ı Nüzûl Yaklaşımının Değerlendirilmesi”, *İslâmî İlimler Dergisi*, cilt II, sayı 1, Bahar/2007, ss. 119-138.

Çünkü Kur'an'ın nüzûl kronolojisi çalışmaları onun hayatla buluştuğu somut duyulanabilir nüzûl prosedürünü açığa çıkarmakla ilgilidir ve bu bir tür "Kur'an fiziği"dir. Bunu takip etmek, nüzûl tarihine ilişkin somut duyumsanabilir verileri toplamakla mümkündür. Aslında batıdaki kronoloji çalışmalarının da tam olarak bunu yaptığını söyleyebiliriz. Mesela Richard Bell, pasajları esas aldığı kronolojik okumalar sonucunda Müslümanların İslami ilimler birikimi içerisinde elde ettikleri yorumların yanlışlandığını söylerken böyle hareket etmiştir. Fakat Kur'an asıl varoluşunu Müslümanların ona attıkları anlamdan alır. Bu anlam onun fiziki şartları, bu şartlarda verdiği somut cevapları ve bu fiziğin sergilediği tarihî sıralılığı aşan bir algılama biçimidir. Müslümanların ona attıkları bu fazlalık aslında Hz. Peygamber tarafından ayetlerin nüzûl sırasına göre değil de farklı bir bağlamda tertip edilmesi ile somutlaşmaya da başlatılmıştır. Yahut da bizzat Hz. Peygamber'in sûre gruplarını kronolojiye bağlı kalmaksızın belirlemesiyle, onlara seb'-i tîvâl, miûn, mesâni, mufassal gibi isimler koymasıyla. Kur'an, en azından Müslümanların ona yükledikleri anlam çerçevesinde söz konusu kendi fiziğini aşan "metafizik bir gerçeklik" olarak karşımıza çıkar. Yani Kur'an toplumsal varoluşunda "iman" unsuruna fazlasıyla bağlıdır. İşin ilginç yanı metafizik boyuttaki bu algılama biçiminin emareleri, Müslümanların Kur'an'a muamele biçimleri üzerinden yeniden somut olarak görünür olmuştur. Bizzat Hz. Peygamber'in uygulamaları, Kur'an metninin teşekkül biçimi, standart hale getirilişi, tefsir literatürünün tasnif tarzı, onu tarihten bağımsızlaştırarak anlama (umuma delaletin esas olması), nüzûl dönemi sonrasında ise münâsebet ilminin gelişimi gibi meseleler söz konusu açık emareleri teşkil eder. Böylece biz Müslümanların Kur'an tasavvurlarına ilişkin bu tespitleri, metafizik yaparak değil yine batılıların yöntemlerini kullanarak, yani somut verilerden hareketle yapabiliyoruz.*

Bu durumu şimdiye değin yazılmış kronolojik tefsirlerin genelde kronolojiye esas kabul ettikleri Kur'an birimi üzerinden denetleyelim. Bilindiği gibi söz konusu tefsirler sûre bütünlüklerini esas almışlardır. Hâlbuki yer yer Mekki sûreler

* Burada müzakerecinin yönelttiği "tarihî verilere dayanmaksızın ideolojik biçimde konuşuyor" iddiasına yeterli cevap bulunduğunu düşünmekteyiz. Zaten devam eden cümleler, ileri sürdüğümüz fikirlerin bilimsel iddialarla ilgili "yanlışlanabilme ilkesinin işletilebileceği nitelikte olma" vasfını haiz olduğunu da göstermektedir. Öte yandan müzakereci sunumunda bizim batıdan gelen her şeye karşı olduğumuz imajını vererek eleştirilerde bulunmuştur. Söz konusu son cümlemizde ifade ettiğimiz gibi kaydedilen bilimsel gelişmelerin insanlığın ortak malı olduğu ve bunun Müslümanlara da mubah hatta vacip olduğu konusunda kendisinden daha bilinçli olduğumuzu ileri sürebiliriz. Zira bu tebliğin uzak amacı, bugünü inşa ederken tarihi olduğundan farklı gösterme gayretlerinin bizi gerçekçilikten uzaklaştıracağını, güçlendirmek yerine zaaflarımızı kronik hale getireceğini, çalışmalarımızın böyle zaafardan soyutlanması gerektiğini göstermektedir. Mesela (bizzat müzakerecinin yaptığı gibi) Müslümanların bidayetden bugüne değin tarihçi bir zihniyetle tefsir yaptığını ileri sürmek, böylesi bir tarih dışı tutuma işaret etmekte ve kaba bir gözleme dayanmaktadır. Gözlemlerimiz, kaba ve ilkelden incelemelerin ötesine geçtiğinde bilimsel olabilir. Bilimsel bir gözlemin yanlışlanabilmesi ise ancak daha dakik başka bir gözlem sayesinde olabilir, hâlbuki müzakerecinin itirazları oldukça yüzeysel kalmıştır.

içerisinde Medenî, Medenî olanlar içerisinde Mekki ayetler bulunmaktadır. Hatta isterse bütün sûre Medîne'de ya da Mekke'de inmiş olsun, pasajların nüzûl zamanları, "O dönemin içinde hangi aralıkta inmiştir?" sorusunu gerektirecek şekilde farklı ve karışık olabilir. Buna ilişkin rivayetler o kadar çoktur ki bunlar tek tek ele alındığında haber-i vahid seviyesinde olsa da böyle bir olgunun varlığı hakkında insanların ittifak halinde oldukları görülür. Zira tefsir tarihi boyunca bu olguyu inkâr eden yoktur. Ayetlerin kronolojisine ilişkin klasik ulûmu'l-Kur'an kitaplarındaki değerlendirmelere baktığımızda temelde bir tarih-konusu olması itibarıyla nakil işi olarak değerlendirilen bu alanda en azından rivayetler ihtilaf ettiğinde ve benzeri sebeplerle icthadın yürürlüğe sokulduğu bir alan olarak görülmektedir. Öyleyse bulunabildiği kadarıyla sûrelerden öteye uzanıp Kur'an pasajlarının esas alındığı tefsir örneklerinin şimdiye kadar gündeme gelmesi gerekirdi. Bu tam olarak gerçekleştirilememiştir. Altyapı çalışmalarının, yani ayet ya da pasajlara ilişkin verilerin tam olarak kronolojisini tespit eden çalışmaların ortaya çıkmadığı şeklinde yapılacak bir açıklama ise bizce yetersizdir. Çünkü yöntemin en temel esası olan kronolojik tespitler atlanarak tam tefsirlerin yazılması, anlamsız bir tavır olurdu. Peki, öyleyse elimizdeki kronolojik tefsirler neden ekseriyetle sûrelerin kronolojisini esas almakla yetinmektedirler?

Biz, kronolojik tefsirlerde sûre kronolojisinin yeterli kabul edilmesinin, Kur'an'a ilişkin yerleşik kabullerimizden kaynaklandığını düşünmekteyiz. Öyle ki bunları, kronolojik tefsiri öne sürenlerin bile tam olarak etkisinden çıkmadığı kabuller olarak niteleyebiliriz. Şöyle ki her şeyden önce sûrelerin tertibinin hemen hemen ittifakla tevkihi olduğu, Hz. Peygamber'e dayandığı kabul edilmektedir. Bir sûre içerisinde hangi pasajın diğerlerinden ayrılıp kronolojik dizgede yerine yerleştirileceği meselesinde ise genelde ihtilaf vardır yahut da elimizde bir bilgi yoktur. Dolayısıyla icthada konu bir zeminde tefsir yapmak ise elbette sıkıntılı olacaktır. Dikkat edilirse kronolojik tefsir yapan müfessirler yine geleksel bağlayıcılık ölçütleri içinde hareket etmiş olmaktadırlar. Fakat eğer kronolojiyi bir yöntem esası olarak ele aldığımızı, tarihi de bir yöntem olarak belirlediğimizi söylersek şu soruyla karşı karşıya kalırız: Tarihen sabittir ki sûreler kronolojik açıdan tek tek ele alındığında genelde bütünlüklü bir yapı arz etmez. Uzun sûrelerde bu durumun galibiyetle böyledir. Öyleyse en temel tarihî ilke ihlal edilerek tarih nasıl bir yöntem olarak istihdam edilmiş olmaktadır? Neticede şunu söylemek durumunda kalmaktayız. Mevcut haliyle Mushaf'ı esas alan tefsir geleneğini terk edilip yerine getirilmeye çalışılan kronolojik tefsir yaklaşımı bir tutarlılık problemi ile karşı karşıyadır. Çünkü kronoloji icthada açık bir alandır. Böyle bir tefsir zemini itibarıyla tüm Müslümanların ortak kabulüne hiçbir zaman ulaşamayacağı ihtimalini kuvvetle barındırır. Mushaf bağlamı ise icma'a medar olmuştur. Kısacası kronolojik tefsir, tefsir zihniyeti açısından bir iç tutarlılık sorgulamasına tabi kalacaktır.

Netice itibariyle Müslümanların Kur'an'a ilişkin genel kabullerine dayalı Mushaf tertibini esas alan tefsirin Müslümanların bilinç tarihi açısından daha tutarlı olduğunu; nüzül kronolojisini esas alan tefsirlerin bu bilinci yansıtmak bakımından daha sıkıntılı olduğunu söyleyebiliriz.*

Peki, tüm bunlara bakarak Müslümanların kronoloji çalışmasına gerek olmadığını mı söylemek istiyoruz?

Elbette hayır. Bizim önerimiz Kur'an kronolojisi meselesinin doğrudan bir tarihi çalışma konusu olarak ve ona uygun bir formasyonla sırf Kur'an nüzül tarihi olarak ele alınmasıdır. Bu konu, sınırlı verileri olsa da modern araştırma usulleri kullanılmak suretiyle araştırılmaya müsait bir alan görünümündedir. Biz-zat Kur'an'ı tefsir etmenin sadece Müslümanlara mahsus bir faaliyet olmasının hilafına hem Müslümanlara hem de Müslüman olmayanlara açık nesnel bir çalışma alanıdır. Biz, Kur'an kronolojisi konusunda, bir an önce Kur'an'ı anlamak bağlamında sonuçlar elde etme heyecanı ile hareket etmemek şartıyla, somut yöntemler geliştirip düzenli bir bilgi birikimi sağlanabileceğine inanmaktayız. Bu tür çalışmaların yapılmasına şiddetle ihtiyacımız bulunduğu ve bunun Müslümanların bir tarih tasavvuruna sahip olmaları için gerekli olduğu açıktır. Hatta bu konuda bizim de çalışmalar yapmakta olduğumuzu belirtmek isteriz.²⁸ Ama bizzat tefsir faaliyeti ile tarih çalışması arasındaki mahiyet farkının bilincinde olarak hareket etmek, sağlıklı kronoloji çalışmalarını yapmamızı sağlayacaktır. Elbette bu bilincin tefsirin yapısı ve gayesi açısından da bir anlamı vardır. Tefsir her şeyden önce Müslümanların Kur'an'a ilişkin temel kabullerini esas alarak yola çıkar. Tarihin ise böyle bir zorunluluğu yoktur.

Buradan hareketle Kur'an kronolojisi çalışmaları ile tefsir arasında hiçbir ilginin kurulmaması gerektiği sonucu da çıkarılmamalıdır. Elde edilen bilginin elbette tefsir faaliyetinde kullanılması kaçınılmazdır ve bu olması gereken bir şeydir de. Yer yer anlama ve yorumda meşruiyet problemlerinin çözülmesinde etkili de olacaktır. Bununla birlikte sair alanlardaki bilgi birikimi nasıl dolaylı biçimde tef-

* Burada çıkardığımız sonucun, müzakerecinin yansıttığı üslup ve yaklaşım biçimine nazaran ne kadar dengeli ve yumuşak olduğuna dikkatinizi çekerim. Bunu bilinçli olarak ta en baştan tercih etmiş bulunmaktayız. Aslında en baştan beri getirdiğimiz deliller doğrultusunda kronolojik tefsir yaklaşımına ilişkin çok daha katı ifadeler kullanılabilirdi. Fakat tefsirde meşruiyet çerçevesinin ne kadar geniş olduğu meselesini hatırlamak lazımdır. Tefsir geleneği zayıf rivayetlerin dahi şahit olarak istihdamında bir sakınca görmemiştir. Elbette tasnif tarzından dolayı kaleme alınmış bu tefsirleri "gayr-ı meşru" ilan etme yetkisini kendimizde görmemekteyiz. Zaten tebliğde bunu da meslek edinmiş değiliz. Biz sadece tefsir bilinç tarihi açısından bir tutarlılık denetlemesi yapmaktayız.

28 Kur'an kronolojisi meselesiyle biz de ilgilenmekteyiz. Hatta Kur'an kronolojisini tespit için bir yöntem denemesinde bulunduğumuz şu makaleye bk. Selim Türcan, "Kur'an'ın İfade Kalıpları Nüzül Kronolojisini Aydınlatır mı? –MüzzemmilSüresi Örneğinde Bir Yöntem Denemesi-", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt IX, sayı 17, 2010/1, ss. 69-103.

sire taşınıyorsa bizce Kur'an kronolojisine ilişkin bilgiler de bir "yardımcı unsur" olarak öyle tefsire taşınmalıdır. Bu onun "yöntem esası" haline getirilmesinden başka bir şeydir. Böylece biz Müslümanların Kitâb'a ilişkin algılamalarında yakaladıkları özgün denge içinde hareket etmiş oluruz. Hâsılı bu iki alanın bilgi üretim süreçlerinin ayrı ayrı işletilmesi hayati önemi haizdir. İki bilgi alanını ilişkilendirme özellikle tefsirlerde ikinci bir adım olarak telakki edilmelidir.

Tefsir faaliyetinin kendisini ve Kur'an kronolojisine ilişkin çalışmaları ayrı formasyonlar olarak telakki etmek, bizzat kronolojik verilerin doğru anlamlandırılması açısından da önemlidir. Böylece bizzat verilerden hareketle bir kronoloji tespitinde bulunmak ya da verilere istenilen bir sonucu doğrulamaktan uzak kalmak mümkün olabilir. Yani müfessirin mezhebî bağlantısı, belli doğrultudaki yaklaşım biçimi ve yöntem ısrarı, zaten yeterli veya sağlıklı verinin bulunmadığı bir ayet grubunda yanlış bir kronoloji öngörüsüne sebep olabilir. Ya da tarihen sabit olan hususlarda inkârcı bir yola girmek mümkün olabilir. Mesela bize göre bütün Mekkî sûreleri ya da Medenî sûreleri nüzûl kronolojisi bakımından homojen kabul etmek,²⁹ böyle bir tutumu ifade eder. Müfessirleri kronolojik tesir adına böyle imiş gibi hareket etmeye sevk eden şey söz konusu karmaşadır. Bunu tersinden de söylemek anlamlı olabilir. Yani kronoloji bilgisini esas alarak Kur'an'ı anlamlandırmaya başladığımızda tefsir adına Kur'an'ı miladi yedinci yüzyılın siyasî ve kültürel yapısında etkin olmuş tarih içinde ve kendi dönemiyle sınırlı bir aktör olarak kabul etmemenin bir gerekçesi kalmamış olur. Mesela batılı kronoloji çalışmalarında Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitap'a yönelik eleştirilerinin Medine döneminde belli bir tarihten sonra başladığı şeklindeki yorumları veya "kitâb" kelimesinin Kur'an'la ilişkili olarak kullanılmasının Medine'de Yahudilerle yüzyüze gelindikten sonra olduğu iddiası da böyledir.³⁰ Bunu söyleyen Bell'in Kur'an kronolojisini bilmenin Kur'an'ı anlamada İslamî ilimlerdekenden farklı bir anlama taşıdığını söylemesi söz konusu sakıncanın bir tezahüründen ibarettir. Bu bakış, Mekke döneminde kullanılan Kitâb tabirlerinin hiç birini kavramsal olarak Kur'an'la ilişkilendirmeye yanaşmaz. İşte bu, verileri bütünüyle gözetmekten uzak, zihinde hazır olan bir kronolojiyi doğrulamak üzere Kur'an'ı yorumlamak demektir.

29 Mesela bk. Zeki Duman, *Beyânu'l-Hak (Kur'an'ın Nüzûl Sırasına Göre Tefsiri)*, Fecr Yayınları, Ankara 2006, c. I, ss. 18, 19.

30 Richard Bell, *Introduction to the Qur'an*, The Edinburgh University Press, Edinburgh 1953, ss. 134 vd.